

¹³ Коробцова Н. В. Гражданско-правовая охрана и защита личных прав человека / Н. В. Коробцова // Харьковская цивилистическая школа: в духе традиций; [монография] / [под. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой]. – Харьков: Право, 2011. – С. 231.

¹⁴ Вершинин А. П. Способы защиты гражданских прав в суде: автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.03 – «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / А. П. Вершинин. – СПб., 1998. – 56 с. – С. 9–10.

¹⁵ Там само. – С. 13.

¹⁶ Там само. – С. 13.

¹⁷ Там само. – С. 24–25.

¹⁸ Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів: дис. канд. юрид. наук.: спец. 12.00.03 / Т. М. Підлубна. – К., 2009. – 209 с. – С. 61.

¹⁹ Російсько-український і україно-російський тлумачний словник / [за заг. ред. Л. Г. Савченко]. – Х.: Прапор, 1999. – 542 с. – С. 497.

²⁰ П'янова Я. Н. Судовий захист цивільних прав: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Я. Н. П'янова. – Х., 2009. – 224 с. – С. 62.

Резюме

У статті досліджується правова природа цивільно-правових способів захисту права приватної власності на земельні ділянки. Аналізуються основні наукові підходи до визначення змісту поняття «спосіб захисту». На підставі дослідження формулюється визначення поняття «цивільно-правові способи захисту права приватної власності на земельну ділянку».

Ключові слова: спосіб захисту, право приватної власності на земельну ділянку, правовий засіб, правова конструкція.

Резюме

В статье исследуется правовая природа гражданско-правовых способов защиты права частной собственности на земельные участки. Анализируются основные научные подходы к определению содержания понятия «способ защиты». На основании исследования формулируется определение понятия «гражданско-правовой способ защиты права частной собственности на земельный участок».

Ключевые слова: способ защиты, право частной собственности на земельный участок, правовое средство, правовая конструкция.

Summary

In this article the legal nature of private land ownership's means of legal protection has been researched. Having analyzed the basic academic approaches to the definition of conception of the means of legal protection, the author provides own approach to the legal definition of "tools of civil law protection of private land ownership".

Key words: mean of legal protection, private land ownership, legal pattern.

Отримано 30.11.2011

І. А. ЛАВРІНЕНКО

Ігор Анатолійович Лавріненко, аспірант Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ КАТЕГОРІЇ ВОЛІ ПРИ УКЛАДЕННІ ПРАВОЧИНІВ

Ефективне функціонування цивільного обороту на сьогодні неможливо собі уявити без розвиненої системи інституту правочинів: розгалуженої мережі, створеної з метою сприяння суб'єктам цивільного права для набуття, зміни, припинення цивільних прав та(або) обов'язків. Відповідно до чинного законодавства однією з умов дійсності правочину є відповідність волевиявлення учасника правочину його внутрішній волі. Воля та волевиявлення в правочині є тими конститутивними елементами, едність яких забезпечує настання бажаного правового результату для кожної із сторін. Дефект одного з них призводить до втрати органічної цілісності такої конструкції. Питанню категорії волі свою увагу присвячували такі вчені, як Д. Д. Грімм, В. А. Ойгензіхт, С. Л. Рубінштейн, В. І. Селіванов та багато інших. Але висновки проведених досліджень не повною мірою висвітлюють проблематику з даного питання, а, отже, не дають можливості цілісного розкриття поняття волі. Звідси, метою цієї статті є комплексний аналіз категорії волі для з'ясування її змісту при укладенні правочинів.

Як відомо, поняття волі залишається нині проблемним, оскільки воно одне з тих, яке зустрічається не тільки в юридичній науці. Про волю ведуть мову в теології, філософії, психології тощо. Це, справді, та проблема, над якою не переставали працювати століттями. Тому варто погодитися з О. О. Фат'яновим стосов-

но того, що розкриття змісту поняття «воля» з використанням тільки категоріального апарату юридичної науки навряд чи можливо. У зв'язку з тим, що воля нерозривно пов'язана з особистістю людини, з діяльністю її психіки, пріоритет у визначенні цього поняття повинен бути наданий психології¹.

Одразу виникає питання про доречність такого твердження з точки зору юридичної науки. Адже зрозуміло, що психологічна наука має самостійний предмет та методи дослідження. Яким же чином тоді можна поєднувати результати цих досліджень та чи не впадемо ми у вкрай психологізаторський підхід стосовно тієї матерії, яка підкоряється волі закону? Відповідь на це питання видається негативною, адже психологічний підхід до категорії «воля» надає можливість встановити дефініцію цього поняття, з'ясувати його природу та, що вкрай важливо, юридичне значення. Тому варто погодитися з цього приводу з позицією Д. Д. Грімма, котрий писав, що психологічний аналіз видається цілком необхідним, так як без певних психологічних положень не може обійтися не тільки жодна загальна теорія юридичних дій, а й жодна спеціальна теорія правочинів². Отже, правові науки не створюють відмінних від психології понять, а лише використовують їх. Тому нехтувати надбаннями психологічної науки немає жодних підстав, ураховуючи той факт що, наприклад, кримінальне право, оперує такими категоріями, як умисел, необережність, а цивільне – воля, єдність волі та волевиявлення тощо.

Варто зазначити, що навіть у межах психологічного підходу немає єдиного уявлення про змістовне поняття волі. Якщо звернутися до спеціалізованої літератури, то можемо вказати, що сформувалися різноманітні теоретичні погляди щодо сутності поняття «воля». Найповніше розглядали категорію волі такі науковці, як В. А. Ойгензіхт та Є. П. Ільїн. Результати їх досліджень надають можливість виділити такі теорії волі (воля як волюнтаризм; як подолання перешкод, як зусилля; як здатність; як цілеспрямованість; як бажання, згода (вільний вибір); як особлива форма психічної регуляції)³. Наше завдання не полягає в тому, щоб розкрити існуючі концепції, так як це є темою окремого дослідження, проте з метою з'ясування змісту категорії «воля» присвяtimo увагу концепції волі як єдиного внутрішнього неподільного процесу, яка, на нашу думку, найкраще відповідає дійсному стану речей.

Для правильного визначення поняття волі необхідно визнати тотожність понять «воля» і «вольовий процес». Як відомо, вольовий процес є складним процесом, який включає різні стадії, питома вага і співвідношення яких може диференціюватися. Підтримує цю позицію В. І. Селіванов, який визначає волю як усвідомлене регулювання людиною своєї поведінки і діяльності, що виражається у вмінні подолати внутрішні і зовнішні труднощі при здійсненні цілеспрямованих дій і вчинків⁴. Автор ясно висловлюється за регулятивний характер волі, її самостійність, стверджуючи, що вольова регуляція дає можливість здійснити вчинок на практиці: «Воля – це не яка-небудь абстрактна сила, а свідомо спрямована активність»⁵. Солідарним з позицією В. І. Селіванова є М. Д. Громов, який визначає волю як психічну діяльність людини, яка проявляється в активних зважених діях, спрямованих на досягнення свідомо поставлених цілей⁶. Не виникає труднощів стосовно розуміння того, що будь-яка діяльність, а особливо, внутрішня, це насамперед процес. У нашому випадку це процес вольовий. Саме така точка зору здобула визнання і на сьогодні є панівною. Воля постає перед нами як складне поняття, яке включає в себе неподільні елементи, утворюючи таким чином певну систему. Це дуже важливо для розуміння волі в праві. Волю можна визначити як детермінований і мотивований усвідомлений активний процес, спрямований на досягнення поставленої цілі шляхом регулювання своєї діяльності суб'єктом права.

Наразі з'ясуємо змістовні елементи категорії «воля». Незважаючи на багатоманітність позицій стосовно природи волі, більшість авторів аналізують структуру складного (вольового) процесу з точки зору відповідного вчення, що, однак, не створює сутнісної методологічної різниці, оскільки здійснюється це у межах однієї наукової парадигми.

Варто зазначити, що хоча воля і є єдиним, неподільним внутрішнім процесом, але цей процес не може виникнути спонтанно, без відповідних на те причин. Як відомо, «щось» не може виникнути з «нічого». Так і воля повинна бути певним чином детермінована, тобто причинно зумовлена. Ця причинна зумовленість, безумовно, не входить до складу вольового процесу, проте безпосередньо на нього впливає. Стадію детермінації вольового процесу умовно можна назвати довольовою.

Виходячи з наукової розробленості проблеми волі, більшість учених визначають в якості детермінанти волі актуальну потребу, яка є тією спонукальною силою, що змушує суб'єкта діяти. Так, С. Л. Рубінштейн вказує, що зародки волі містяться вже в потребах, як вихідних стимулах до дії⁷. Потребу автор розглядає як явище пасивно-активне: пасивне, оскільки в ній виражається залежність від того, у чому зазнається нестача, і активне, так як воно полягає у потягу до її задоволення і до того, що може її задовольнити⁸. В. І. Селіванов вважає потребу як відображення об'єктивної нестачі у чомусь, мотиваційне джерело активності⁹. Не важко помітити, що тут автор застосовує вкрай суб'єктивістський підхід до категорії «потреба», хоча й вказує на неї як джерело активності, проте це не можна вважати вдалим науковим прийомом.

З приводу цього необхідно з'ясувати природу потреби: її об'єктивний, суб'єктивний чи можливо комплексний характер. Варто зазначити, що, на нашу думку, потреби носять об'єктивний характер, якщо поглянути на них з точки зору їх виникнення. Адже незалежно від того, усвідомлює суб'єкт певну потребу чи ні, вона нікуди не зникає. Але варто лише згадати про суб'єкта такої потреби вся картина змінюється діаметрально. Уже суб'єкт стає на чолі всієї конструкції, він – вершина усього процесу (явища). З цього приводу слушним видається висловлювання В. К. Вілюнаса, який вказує, що не потреба знаходить свій предмет, а виникнення предмета потреби і є виникненням самої потреби¹⁰. Так, якщо проаналізувати цей вислів, можна

зрозуміти, що у людей, які жили 100 і більше років тому, не було потреби у мобільних телефонах, автомобілях і решті сучасних речей. Тому і потреба існує лише тоді, коли існує суб'єкт такої потреби. Таким чином, якщо розглядати потребу з позиції діалектики, а саме парну категорію «зміст – форма» та одиничну «суб'єкт», то можна зазначити, що зміст (чого «Я» хоче) та форма потреби (що може задовольнити «Я») є об'єктивним за природою, а суб'єкт потреби є категорією суб'єктивною. Вважаю, що цей висновок цілком зрозумілим, та таким, що відповідає стану речей.

Згідно з класифікацією потреб, наданою Р. С. Немовим, останні поділяються на біологічні (вітальні) та інформаційні (які лежать в основі соціальних потреб)¹¹. Поряд з цим деякі автори виділяють матеріальні, духовні та спеціальні суспільні потреби¹². Як відомо, А. Маслоу вибудував ієрархію потреб, яка ґрунтується на близькості задоволення вітальних потреб. В основі ієрархії лежить необхідність підтримувати фізіологічний гомеостаз; вище – потреба самозбереження; далі – впевненість, престиж, кохання. На верхівці ієрархії – пізнавальні й естетичні потреби, які ведуть до розвитку здібностей і самоактуалізації¹³. Суть цієї піраміди полягає в тому, що людина не може перейти до задоволення потреби більш високого рівня, не задовольнивши повністю потребу нижчого рівня. Але ж відомо, що суб'єктом права є не лише фізична особа (людина), нею є також і юридична особа. Запропонована піраміда потреб А. Маслоу до неї застосовуватися не може, оскільки, юридична особа не має фізіологічних потреб. Незважаючи на доволі вдалу класифікацію потреб, здійснену Р. С. Немовим, з ним не можна погодитися з одного принципового питання. Автор вказує, що потреби можуть мати виключно живі організми і саме цим вони відрізняються від неживих¹⁴. Але якщо застосувати загальнофілософський метод дослідження цього питання, то можна з'ясувати, що матерія, із якої створюється все на світі, не вичерпується поділом на живу-неживу. Поряд із живою та неживою природою існує також особлива форма матерії, яка у філософії отримала назву соціально-організованої¹⁵. Саме різновидом соціально-організованої матерії у праві можна вважати юридичну особу, яка таким чином може мати власні потреби. Ці потреби варто іменувати соціальними, тобто такими, які задовольняються у сфері міжсуб'єктного зв'язку.

У цілому, зазначимо, що в регулятивному процесі потребі повинно бути відведено місце детермінанти. Проте у такій якості виступає не тільки вона, але й інтерес. У зв'язку з цим необхідно з'ясувати різницю між потребами та інтересом. Як підкреслюється в літературі, в якості основи інтересу виступає потреба. Так, В. В. Богословський визначає інтерес як специфічне ставлення особи до об'єкту, яке викликане усвідомленням його життєвого значення і його емоційною привабливістю¹⁶. Далі автор указує на основу інтересу – потребу. Психологічний підхід до основи інтересу підтримали й правники. В. П. Грибанов, наприклад, також погоджується з тим, що в основі інтересу особи лежить потреба суб'єкта. Він зазначає, що умови суспільного життя створюють відповідні цим умовам потреби. Ці потреби, проходячи через свідомість людей, приймають ту чи іншу форму потягів, які визначають цілеспрямованість і вольовий характер їх діяльності. Іншими словами, потреба складає зміст інтересу¹⁷. Цілком слушними видаються вказані твердження науковця, оскільки якщо особа може й не усвідомлювати актуальну потребу, то інтерес вона не усвідомлювати вже не може, оскільки він це вже і є усвідомлена потреба. Проте між актуальною потребою та наявним інтересом у особи не спостерігається прямого кореляційного зв'язку в напрямку тільки усвідомленості. Так, якщо можливо задовольнити на певному етапі естетичну потребу, то інтерес такого ґатунку навряд чи так просто задовольняється (колекціонер, придбавши картину, цілком вірогідно не зупиниться на досягнутому). Актуальна потреба, оформлюючись у інтерес особи, разом з тим набуває і певної нової якості зі збереженням усіх властивостей потреби, яка входить до складу «нового» інтересу. Не вдаючись до дискусії стосовно співвідношення «потреба-інтерес», зазначимо, що право може охороняти інтерес особи навіть у випадку, коли у неї відсутня актуальна потреба. Наприклад, особа є власником будинку, але не має потреби у його продажу, проте такого роду інтерес право визнає цілком законним та зберігає його за суб'єктом. Тут можливе заперечення, що інтерес існує незалежно від потреби. Але це припущення є результатом лише поверхневого аналізу, адже в особи зберігається потенційна можливість виникнення такої потреби, яку, безперечно, і необхідно враховувати при регулюванні правових відносин. Жодна особа не буде діяти в своїх інтересах, не відчувачи потреби у такій дії. Інший висновок призведе до результату наявності безпричинних дій.

В. П. Грибанов вважав, що питання інтересу недостатньо досліджене не лише у юридичній науці, а й у психології, філософії і політичній економії¹⁸. Нез'ясованим залишається головне запитання – про саму природу інтересу, тобто про те, чи є інтерес явищем «суб'єктивним», яке виражає певну психічну направленість суб'єкта, або він за своєю природою «об'єктивний», тобто розглядається як певна об'єктивна умова людського існування, чи врешті-решт це комплексна категорія.

Докладний аналіз кожної із позицій здійснив С. В. Михайлов, який вважає інтерес об'єктивною категорією, яка за формою виступає суспільним відношенням¹⁹. Свій висновок цей автор ґрунтує на критиці суб'єктивної та об'єктивно-суб'єктивної теорій, не наводячи переконливих аргументів на користь об'єктивної, а лише зазначаючи, що інтерес отримує своє вираження у суспільних відносинах. С. В. Михайлов вказує, що інтерес не можна розглядати як суб'єктивну категорію, тому що інтереси існують і поза їх усвідомленням самим суб'єктом права²⁰. Проте вище вже зазначалося, що суб'єкт права не може діяти безпричинно, оскільки це призведе до існування в праві невинуватих юридичних дій, причину яких неможливо буде віднайти. Згубність такого результату для цивільного обороту вважаю доводити немає сенсу. Спроба С. В. Михайлова підсилити свою позицію тим, що формою прояву інтересу є суспільні відносини виглядає малообґрунтованою. Інтерес дійсно не може бути реалізованим інакше як у відносинах з іншими суб'єктами,

але робити із цієї властивості предмет критики суб'єктивності, на мою думку, є вкрай передчасним. Стосовно цього аргументу лише зазначимо, що якщо і надалі продовжувати так розмірковувати, то тоді недалеко й до твердження про те, що воля це теж категорія об'єктивна, адже вона отримує свій прояв за допомогою волевиявлення, яке і є об'єктивним. Позиція С. В. Михайлова не витримує критики, потребує додаткового аргументування.

Далі С. В. Михайлов вказує, що позиція вчених, які розглядають інтерес як об'єктивно-суб'єктивну категорію, є неправильною. Він пише, що в такому разі інтерес розглядається як усвідомлення суб'єктом своїх об'єктивних потреб, а це у свою чергу допомагає розглядати його як феномен свідомості²¹. З приводу цього зазначимо, що немислимо припускати, щоб особа діяла у своїх інтересах, але не усвідомлювала їх, оскільки неусвідомлених дій (особливо у сфері права) просто бути не може. Можуть бути неусвідомлені рухи, але не неусвідомлені дії, тому що дія – це вольовий акт. Другий аргумент будується на тому, що позиція прихильників подвійності категорії інтересу не витримує критики, так як формально-логічний метод пізнання не дозволяє такого трактування. Далі автор пише, що головна вимога до виявлення сутності наукової категорії полягає саме в тому, що ознаки не можуть залежати від аспекту розгляду категорії – вони повинні бути постійними²². Залишається нез'ясованим: чому саме формально-логічний метод не дозволяє подвійність природи інтересу, у чому криється методологічна неможливість такого поєднання? Чіткої відповіді автор не дає, посилаючись на непереконливі твердження.

Яка ж насправді природа інтересу (пізнаної потреби) з позиції її «суб'єктивності-об'єктивності»? Для цього звернімося до природи потреби, яка вже розглядалася нами. Оскільки інтерес – це пізнана потреба, а остання з позиції парної категорії діалектики «зміст-форма» та одиничної «суб'єкт» є об'єктивною за парною категорією та суб'єктивною за одиничною, то інтерес відповідно необхідно розглядати також із цих позицій, проте з урахуванням специфіки процесу відображення потреби. Цей процес завжди носить суб'єктивний характер: залежить від конкретної особи відображення. Потреба таким чином складає зміст інтересу, він набуває рис об'єктивності, чого не можна сказати про його форму. Отже, інтерес за формою суб'єктивний, але за змістом об'єктивний, оскільки детермінований зовнішніми умовами. З приводу одиничної категорії «суб'єкт», то різниці тут між потребою та інтересом не спостерігається. Звідси, варто погодитися також із висновком В. П. Грибанова, який вказує, що інтерес передбачає певну єдність об'єктивного і суб'єктивного²³.

Отже, потреби та інтереси детермінують вольовий процес, виступаючи основою мотиву. Як зазначає В. А. Ойгензіхт, якщо потреба – передумова інтересів, то інтереси уже передумова діяльності. Однак необхідна стимулююча сила, джерело руху, його регуляція²⁴.

З урахуванням вищевикладеного наразі перейдемо до стадій вольового процесу. Як зазначалося, у якості детермінант цього процесу виступають потреби на інтереси. Але якщо потреба – це лише об'єктивна нестача, стан незадоволеності, то інтерес – це знання про потребу. А, як відомо, знати та діяти – це дві великі різниці. Для того, щоб особа діяла, необхідна відповідна внутрішня регуляція. Як зазначає Д. Н. Узнадзе, акт стає вольовим тільки завдяки мотиву, який так видозмінює його, що він стає прийнятним для суб'єкта²⁵. З ним погоджується і В. А. Ойгензіхт, який зазначає, що мотив виступає у якості первісної ланки у вольовому процесі, його «повивальної бабки»²⁶. Якщо мотив є лише первісною ланкою, то справедливим є питання про інші елементи цього процесу. Існує доволі багато точок зору з цього приводу, які, проте, не відрізняються суттєво. Так, наприклад, С. Л. Рубінштейн до елементів відносить: 1) виникнення потягу та попередня постановка цілі; 2) стадія обговорення і боротьби мотивів; 3) рішення; 4) виконання²⁷. П. І. Іванов, – інший відомий дослідник, теж виділяє чотири стадії: 1) усвідомлення потягу; 2) вибір цілі та засобів; 3) прийняття рішення; 4) виконання рішення²⁸. Виходячи з наведених авторами етапів вольового процесу, запропонуємо власну систему елементів, яким будемо послуговуватися у подальшому дослідженні. Ця схема виглядає наступним чином:

1) наявність мотиву у вигляді прагнення задовольнити певну потребу (інтерес) та їх боротьба («боротьба мотивів» носить факультативний характер);

2) прийняття рішення та вибір засобів до його досягнення.

З приводу «виконання» зазначимо, що йому, якщо застосовувати правову категорію, надано іншого значення. У правовій реальності воно отримало назву волевиявлення особи і може бути зараховано до елементів вольового процесу лише умовно (у широкому розумінні цього слова).

Термін мотив походить від латинського слова *movio* (*movi*, *motum*), що означає рухати, бути «грунтом, на якій виникає ціль». З'ясувати, що ж є тим «грунтом цілі», і є наше завдання. У літературі зустрічаються доволі різні погляди стосовно як визначення мотиву, так і його природи. Так, В. М. Хвостов під мотивом розуміє міркування, яке призводить до певного відомого рішення²⁹. А К. Ф. Чиларж мотивами волі вважає обставини, які спричинили виникнення волі³⁰. І нарешті, Ю. Барон визначає мотиви за допомогою сили, яка спонукає особу вчинити правочин³¹. У цілому, під мотивами розуміється як «міркування», «обставини», так і «сила». Увесь спектр поглядів на природу мотиву доволі тяжко навести, зважаючи на грандіозну різницю у його визначенні кожним з науковців.

Якщо розглядати мотив як «міркування», то з необхідністю прийдемо до висновку, що міркування – це певний процес. Якщо мотив – це процес, то що тоді є результатом такого процесу? Мотив не може бути процесом, останнім можна назвати «боротьбу мотивів», але не сам мотив, який є самостійним елементом іншого процесу – вольового. Розглядається мотив також і як відповідна обставина, яка спричиняє виникнення

волі. Зазначимо, що Б. М. Теплов під мотивом розуміє те, що стимулює людину до постановки тих або інших цілей³². У разі дослідження мотиву як обставини, яка спричиняє виникнення волі, то тоді ми переходимо безпосередньо із вольової стадії у довольову, адже обставиною, тобто «тим», що детермінує виникнення волі, є наявна потреба та інтерес особи. Отже, мотив не може бути зведений до обставини.

Найбільш вдалою із усіх наведених видається позиція Ю. Барона, оскільки мотиви включаються у механізм регуляції у якості рушійної сили. П. І. Іванов, підтримуючи це твердження, пише, що мотив – це відповідь на питання, чому людина діє чи буде діяти так, а не інакше, чому вона ставить перед собою цю ціль, а не іншу, чому вона при досягненні поставленої цілі діє або передбачає діяти такими, а не іншими засобами³³. Через мотиви діють детермінанти, визначаючи вольовий процес. Дійсно, мотив можна розуміти як певну силу, але яка природа цієї сили, чому вона стає саме силою? Якщо абстрагуватися від наукових категорій, можемо зрозуміти, що для мотиву недостатньо лише потреби, недостатньо також і наявного інтересу. Адже в особі може бути потреба у придбанні певного майна, вона може це розуміти, проте всі ці фактори не перетворюються у мотиви її волі. Для того, щоб вони стали «мотивами волі», необхідно наявність бажання (прагнення) особи їх реалізувати. Тому слушним видається визначення мотиву, запропонованого Д. Д. Гріммом, який основний акцент змістив саме на бажання особи досягти ціль. На думку цього науковця, бажання досягти ціль складає спонукальний мотив для укладення правочину³⁴. В іншій своїй праці цей автор деталізує його визначення, зазначаючи, що під мотивом варто розуміти всю ту сукупність уявлень і почуттів, усі ті припущення, під впливом яких ми обираємо певний кінцевий результат із числа можливих та відповідні спеціальні засоби для досягнення результату³⁵. Незважаючи на деяку розпливчастість у дефініціях, не можна не помітити раціонального початку: бажання, прагнення до реалізації цілі. Проте ціль у праві та психологічна ціль – різні категорії (наприклад, якщо досягнута правова ціль, то це ще не означає досягнення цілі психологічної). Звичайно, неможливо собі уявити мотив без цілі психологічної (наприклад, зробити приємне другові на день народження), проте це не означає наявності цілі правової (набуття у власність об'єкта майбутнього подарунка). Про правову ціль йдеться в цьому випадку, якщо будемо послугоуватися дедуктивним методом (дослідження явища шляхом сходження від загального до конкретного), тобто якщо аналізувати вольовий акт як «даність», що реально існує. Проте якщо йти у зворотному напрямку, застосовуючи при цьому індуктивний метод, яким саме і послуговуємося ми, встановлюючи стадійність вольового процесу, то вказувати про наявність у мотиві правової цілі та тим більше засобів до реалізації її видається вкрай невиправданим. На стадії існування мотиву ми можемо говорити лише про бажання (прагнення) особи задовольнити потребу. Про правову ціль та засоби її досягнення говорити ще зарано, адже мотив – це лише рушійна сила вольового процесу. Якщо ж визнати «уявлення про правову ціль» та «засоби», що входять до вольового процесу, елементами мотиву, то мотив у свою чергу слід визнати складником волі, а тому його варто враховувати завжди. Однак на практиці маємо дещо іншу ситуацію. З огляду на це справедливими видаються роздуми В. М. Хвостова, що на дійсність вираження волі з логічної точки зору повинні були б впливати всі ті мотиви, під дією яких воля виникла. Але цивільне право визнає, що за загальним правилом кожне вираження волі в правочинах повинно розглядатися незалежно від мотивів. При розгляді правочинів не береться до уваги: чи вірні мотиви вираження волі чи ні³⁶. З цим погоджується й І. Б. Новицький, який зазначав, що мотиви, під впливом яких був укладений правочин, юридичного значення не мають³⁷. Вбачається, що байдужість ставлення до мотивів правочину пов'язана з тим, що цивільний оборот став би надто обтяжливим, нестабільним, якщо надавалося б право оспорювати правочин лише на тій підставі, що мотиви не виправдалися (подарунок не сподобався імениннику). Але за влучним висловом В. М. Хвостова, мотиви лише за загальним правилом не мають правового значення, оскільки не входять до складу правочину. Якщо ж є загальне правило, то логічним було б припустити наявність винятків з нього. І це дійсно так. Як зазначає К. А. Мітюков, одна з умов дійсності акту – на волю особи не повинні діяти мотиви, які виключають її буття³⁸. Цю тезу варто підтримати. Залишається з'ясувати, які саме мотиви можуть так впливати на волю, щоб виключати її буття як правової категорії. Н. Л. Дювернуа до таких, наприклад, відносить примус і підвох³⁹. Далі у своїх роздумах просувається Ю. Барон, який вважає, що мотиви взагалі на правочин не впливають, але є дві групи мотивів, за наявності яких правочин часто розглядається інакше. Автор вважає, що такі випадки виникають:

- 1) якщо мотив був заснований на омані (нарівні з нею стоїть незнання);
- 2) якщо він полягає у страху, що викликаний погрозою⁴⁰.

Оригінальну позицію займає цей науковець стосовно страху, оскільки з цієї підстави можливо анулювати лише правочин, який був вчинений під впливом погрози, тобто психічного насильства⁴¹. Стосовно до насильства фізичного, то автор не визнає за ним навіть можливості створювати правові наслідки правочину, оскільки відсутня сама воля на укладення останнього. Не такі категоричні у висловлюваннях інші науковці, серед яких К. А. Мітюков та Н. Л. Дювернуа, які теж виділяють примус як підставу для анулювання правочину, проте включають до останнього не лише психічний, а й фізичний⁴², що, на нашу думку, видається більш виправданим.

Як зазначає Р. С. Немов, центральною стадією всього вольового процесу є прийняття рішення⁴³. У літературі відзначається, що процес прийняття рішення – це цілеспрямована переробка «інформації стану» в «командну інформацію»⁴⁴. Але для того, щоб така «інформація» набула інших рис, необхідна якісна метаморфоза. Ю. Козелецький пише, що середовище і наявні в ньому обставини відіграють вирішальну роль у процесі прийняття рішення⁴⁵. Свого часу В. С. Магун висунув теорію про «ціну діяльності», тобто про ті

втрати енергії, часу, засобів та інших ресурсів, які необхідні для виконання. Йдеться про ті феномени, з якими ми маємо справу кожен день: коштів, витрачених на одну річ, не вистачає для придбання іншої; час, який ми втратили на вчинення однієї дії, є недостатнім для вчинення іншої тощо⁴⁶. Це твердження є цілком слушним, адже об'єм ресурсів, які наявні у суб'єкта для дії, менший за сумарну величину потреби у цих ресурсах. Д. Рейд зазначає, що у процесі прийняття рішення спочатку виникає «функціональне» рішення, а остаточне рішення формується на основі його поступової конкретизації⁴⁷. Усі ці твердження, безумовно, правильні. Кожне з них по-своєму розкриває суть поставленого питання.

У результаті прийняття рішення, на думку В. В. Богословського, оформлюється ціль діяльності⁴⁸. Цей висновок варто підтримати, оскільки лише з прийняттям рішення особа обирає, наприклад, чи буде вона набувати у власність будинок, відступати корпоративні права тощо. Ціль психологічна у цьому разі стає ціллю правовою як елементом етапу вольового процесу. Апологетом у розробленні питання правової цілі є О. С. Кривцов, який розробив це вчення. Під правовою ціллю він розуміє постійно повторюваний момент у цілях сторін, зафіксований у юридичній формі⁴⁹. Звичайно, цілі кожної зі сторін на укладення правочину можуть бути доволі різними: з приводу господарського товариства – ціллю відступлення корпоративних прав може бути, наприклад, негайна потреба в коштах, небажання передувати у складі такої юридичної особи тощо, а метою особи, яка набуває корпоративні права, – оволодіти певним ринком товарів, інвестувати у привабливий проект кошти тощо. Але правова ціль одна. Тому важко погодитися з цього погляду з позицією В. П. Шахматова, який вважає, що ціль є суб'єктивною категорією, тісно пов'язаною з виною, вона є необхідним елементом її складу⁵⁰.

Після прийняття рішення про дію, а у нашому випадку про правову ціль, необхідно визначити засоби для її досягнення. Коли ми намагаємося вирішити певне питання, то прагнемо здійснити це з тієї чи іншої точки зору. Іншими словами, ми бачимо певні труднощі у чомусь конкретному⁵¹. Конкретний підхід до рішення, який виник у суб'єкта, у літературі називається напрямом (direction) рішення⁵². Залишається з'ясувати, що ж саме розуміти під засобами (напрямами) досягнення правової цілі. Воно в науці нині залишається не розробленим, проте вирішити його можливо. Так, Д. Д. Грімм пише, що будь-який правочин спрямований на певний об'єктивний результат, який на думку особи, що вчиняє правочин, є придатним засобом для досягнення тих чи інших цілей⁵³. І хоча у цьому визначенні засобом визнається відповідний правовий результат, але немає жодних підстав для відмови правочину виконувати функцію засобу для досягнення правового результату. Пояснимо це на прикладі: особа бажає відчужити корпоративні права (це правова ціль), а засобом для цього виступатиме певна договірно-правова конструкція (купівля-продаж, дарування, міна тощо).

У підсумку зазначимо, що проблема волі, розглянута нами, є комплексною, яку вирішують різні науки. Волю необхідно розглядати як єдиний неподільний внутрішній процес, який неможливо собі уявити без її детермінант. Лише разом з ними можливо з'ясувати зміст цієї складної категорії, яка так широко використовується у юриспруденції, та яка ще так багато приховує від «допитливих поглядів» науковців.

¹ Фатьянов А. А. Воля как правовая категория // Государство и право. – 2008. – № 4. – С. 5.

² Гримм Д. Д. Основы учения о юридической сделке в современной немецкой доктрине пандектного права. / Прологемы к общей теории гражданского права. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1900. – С. 94.

³ Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление: (Очерки теории философии и психологии права) / Отв. ред. С. А. Раджабов. – Душанбе, 1983. – С. 10–12; Ильин Е. П. Психология воли. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2011. – С. 17–42.

⁴ Селиванов В. И. Избранные психологические произведения: (Воля, ее развитие и воспитание). – Рязань: Рязан. гос. пед. ин-т, 1992. – С. 8.

⁵ Селиванов В. И. Вказана праця. – С. 94.

⁶ Психология. / Е. И. Игнатьев, Н. С. Лукин, М. Д. Громов. – М.: Просвещение, 1965. – С. 243.

⁷ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: Учеб. пособие. – М.: Учпедгиз, 1946. – С. 506.

⁸ Рубинштейн С. Л. Вказана праця. – С. 506–507.

⁹ Селиванов В. И. Вказана праця. – С. 11.

¹⁰ Виллонас В. К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: МГУ, 1990. – С. 189.

¹¹ Немов Р. С. Психология. В 3 кн. Кн. 1. Общие основы психологии. – 4-е изд. – М.: Гуман. издат. центр. ВЛАДОС, 2000. – С. 464–465.

¹² Богословский В. В. В кн.: Психология: учеб. пособие / Под ред. А. Г. Ковалев, А. А. Степанов, С. Н. Шабалин. – М.: Просвещение, 1966. – С. 343.

¹³ Наводиться по: Немов Р. С. Вказана праця. – С. 477.

¹⁴ Немов Р. С. Вказана праця. – С. 465.

¹⁵ Філософія: Підручник / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І. І. Кальний та ін.; За ред. Г. А. Заїченка та ін. – К.: Вища шк., 1995. – С. 198.

¹⁶ Богословський В. В. Вказана праця. – С. 350.

¹⁷ Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип. – М.: Статут, 2001. – С. 232.

¹⁸ Грибанов В. П. Вказана праця. – С. 229; Грибанов В. П. Интерес в гражданском праве / Сов. госуд. и право. – 1967. – № 1. – С. 49.

¹⁹ Михайлов С. В. Категория интереса в российском гражданском праве. – М.: Статут, 2002. – С. 17.

²⁰ Там само. – С. 17–18.

²¹ Там само. – С. 19.

- ²² Там само. – С. 20.
- ²³ Грибанов В. П. Вказана праця. – С. 230.
- ²⁴ Ойгензіхт В. А. Вказана праця. – С. 35.
- ²⁵ Узнадзе Д. Н. Психологические исследования. – М.: Наука, 1966. – С. 403.
- ²⁶ Ойгензіхт В. А. Вказана праця. – С. 37.
- ²⁷ Рубинштейн С. Л. Вказана праця. – С. 513.
- ²⁸ Иванов П. И. Психология. – изд. 2-е. – М.: Учпедгиз, 1955. – С. 288.
- ²⁹ Хвостов В. М. Система римского права. Кн. I. Общая часть. II. Вещное право. IV. Семейное право. V. Наследственное право: Конспект лекций. – СПб.: Изд. Н. П. Карбасникова, 1908. – С. 135.
- ³⁰ Чиларж К. Ф. Учебник институций римского права / Пер. под ред. проф. В. А. Юшкевича. 2-е изд., перераб. и согласованное с 7-ым и 8-ым. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1906. – С. 43.
- ³¹ Барон Ю. Система римского гражданского права. Вып. 1 Кн. 1 Общая часть: Курс лекций. – 3-е изд. испр. по 9-му немецкому изданию / Переводчик Петражицкий Л. И. – С.-Петербург: Изд. юрид. кн. маг. Мартынова Н. К., 1909. – С. 115.
- ³² Теплов Б. М. Психология: Учебник. – Изд. 8-е. – М.: Учпедгиз, 1954. – С. 178.
- ³³ Иванов П. И. Вказана праця. – С. 290.
- ³⁴ Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права. Пособие для слушателей. – изд. 3-е, исправл. и дополн. – СПб: Тип. Ю. Н. Эрлих, 1910. – С. 97.
- ³⁵ Гримм Д. Д. Вказана праця. – С. 275.
- ³⁶ Хвостов В. М. Вказана праця. – С. 135.
- ³⁷ Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность. – М.: Госюриздат, 1954. – С. 23.
- ³⁸ Митюков К. А. Курс римского права: учеб. пособие / К. А. Митюков; добавления К. А. Митюков. – Изд. 3-е. – К.: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1912. – С. 30.
- ³⁹ Дювернуа Н. Л. Чтение по гражданскому праву. Т. 1. Введение и общая часть. / Выпуск 3. Изменение юридических отношений. Учение о юридической сделке. – изд. 4-е. – СПб: Тип. М. М. Стасюлевича, 1905. – С. 710.
- ⁴⁰ Барон Ю. Вказана праця. – С. 115.
- ⁴¹ Там само. – С. 117–118.
- ⁴² Митюков К. А. Вказана праця. – С. 38; Дювернуа Н. Л. Вказана праця. – С. 710–712.
- ⁴³ Немов Р. С. Вказана праця. – С. 479.
- ⁴⁴ Абчук В. Я., Смельянов Л. А., Матвейчук Ф. А., Суздаль В. Г. Введение в теорию выработки решений. – М.: Экономика, 1972. – С. 9.
- ⁴⁵ Козелецкий Ю. Психологическая теория решений: Пер. с пол. / Под ред. Бирюков Б. В. – М.: Прогресс, 1979. – С. 318.
- ⁴⁶ Див.: Виллюнас В. К. Вказана праця. – С. 196–197.
- ⁴⁷ J.W. Reid. An experimental study of “analysis of goal” in problem-solving, “J. of Gen. Psychol.”. – 1951. – № 1. – P. 51.
- ⁴⁸ Богословский В. В. Вказана праця. – С. 315.
- ⁴⁹ Кривоцов А. С. Абстрактные и материальные обязательства в римском и современном гражданском праве. – М.: Статут, 2003. – С. 118.
- ⁵⁰ Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1967. – С. 77–78.
- ⁵¹ N. R. F. Maier, Reasoning in humans. I. On direction., “J. Comp. Psychol.”, 1930, – № 10. – P. 138.
- ⁵² N. R. F. Maier, An aspect of human reasoning, “British j. of Psychol.”, 1933. – № 2. – P. 144.
- ⁵³ Гримм Д. Д. Вказана праця. – С. 97.

Резюме

У статті автор розглядає категорію воля, визначені її структурні елементи та необхідні детермінанти. Досліджуються та аналізуються погляди різних науковців з цього приводу. Встановлено етапи, у яких можлива вада та момент, з якого право надає можливість анулювати правочин.

Ключові слова: правочин, воля, недійсність.

Резюме

В статье автор рассматривает категорию воля, определены ее структурные элементы и необходимые детерминанты. Исследуются и анализируются взгляды разных учёных с этого повода. Установлено этапы, при которых возможен порок и момент, с которого право предоставляет возможность аннулировать сделку.

Ключевые слова: сделка, воля, недействительность.

Summary

In the article the author considers the category of will, structural elements and essential determinants of this category were determined too. Different opinions of the scientists are researching and analysing from this matter. It was ascertained the stage, which could conclude the defect and the moment of which the law grants the opportunity to nullify the transaction.

Key words: transaction, will, invalidity.

Отримано 6.10.2011

Л. М. НІКОЛЕНКО

Людмила Миколаївна Ніколенко, кандидат юридичних наук, доцент, професор Маріупольського державного університету

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК АПЕЛЯЦІЙНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ГОСПОДАРЬСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ З 1917 РОКУ ДО СУЧАСНОГО ПЕРІОДУ

Господарське процесуальне законодавство, порядок організації діяльності господарських судів, досить висока професійна підготовка суддів мають забезпечити винесення законних і обґрунтованих судових актів. Проте судові акти, що визначають юридичні відносини між сторонами, можуть не відповідати матеріальній істині, ось чому процесуальний закон надає право зацікавленим особам оскаржити судові акти у вищу інстанцію і в першу чергу в апеляційну інстанцію. Від того на скільки буде законодавчо визначено процес апеляційного провадження, залежить правильність перегляду судових актів місцевих господарських судів. Цим положенням визначається актуальність цієї статті.

Деякі аспекти історичного розвитку апеляційного провадження у господарському судочинстві були проаналізовані такими вченими, як Д. М. Притика, І. Г. Побірченко, О. А. Ломакіна, І. Б. Шицький та іншими.

Метою статті є визначення напрямів розвитку сучасного апеляційного провадження з урахуванням історичного розвитку господарського судочинства.

Треба зазначити, що у 1917 р. інститут апеляції припинив своє існування. Декретом Ради народних комісарів № 1 «Про суд» 1917 р. було визначено відмінне від того, що існувало раніше, судочинство, в якому не було місця для апеляційного оскарження судових рішень. Рішення місцевих судів стали остаточними і не підлягали оскарженню в апеляційному порядку¹.

Декрет Ради народних комісарів № 2 «Про суд» 1918 р. підтвердив скасування апеляційного оскарження, визначивши, що оскарження в апеляційному порядку скасовується і допускається тільки касація рішень. Відмова від інституту апеляційного оскарження пояснювалася тим, що слід усунути судову тяганину і спростити судочинство.

Так, Д. І. Курський зазначав, що «...створивши єдиний народний суд, замість нескінченної низки попередніх судів різного устрою з безліччю інстанцій, Радянська влада спростила устрій суду, зробивши його абсолютно доступним для населення і усунувши будь-яку тяганину у веденні справ».² Різні автори обґрунтовували скасування апеляційного оскарження стійкістю рішень місцевих народних судів і абсолютною доступністю судів для населення. Але ці пояснення цілком недостатні для розуміння факту відмови від апеляції. Для того, щоб зрозуміти, чому відбулося скасування апеляційного провадження, необхідно вивчити загальні теоретичні положення, завдання і мету пролетарської революції і нової держави.

Основоположним у теорії побудови нової суспільно-економічної формації (комунізму) було руйнування всіх буржуазних інститутів держави і права як знарядь панування експлуататорських класів над трудящими, а також створення інших інститутів, відмінних від попередніх, які були би пролетарськими за формою і суттю. На думку перших радянських законодавців, знищення відносин власності, насамперед приватної власності, а також поступове витіснення товарно-грошових відносин неминуче має призвести до спрощення роботи судових органів, а надалі до повного скасування самих судів³.

Таким чином, зникнення інституту апеляційного оскарження стало наслідком того, що разом з ламанням старої судової системи знищувалися всі дореволюційні судочинства. А модель нового судочинства припускала спрощення судової діяльності як результат установа нових суспільно-економічних відносин і скасовувала інститут апеляції як такий, що втратив своє значення.

У процесі розвитку Радянської держави багато теоретичних положень, сформульованих радянськими теоретиками права, на практиці не підтвердилися. Концепція судової реформи була спрямована в основному на кримінальний процес, за винятком деяких загальних питань судочинства⁴. Після ліквідації апеляційної інстанції в період військового комунізму (1917–1922) управління господарством здійснювалося військово-адміністративним методом. У період нової економічної політики виникло питання про створення спеціальних державних органів, які розглядали би і вирішували би спори й конфлікти, що виникали між організаціями та підприємствами. Тому були засновані арбітражні комісії, до підсудності яких відносили справи зі спорів між державними підприємствами та організаціями. Арбітражні комісії мали таку систему: вища арбітражна комісія при Раді праці та оборони СРСР; вищі арбітражні комісії при Економічній раді союзних республік; арбітражні комісії при Раді народних комісарів автономних республік, місцеві арбітражні комісії, арбітражні комісії при відомствах тощо. Провадження в арбітражних комісіях здійснювалось на підставі цивільного процесуального законодавства, але з урахуванням особливостей підвідомчих арбітражним комісіям справ. Арбітражні комісії були попередниками відомчого арбітражу, створеного в наступний період державного будівництва⁵. Організація арбітражних комісій як органів щодо вирішення майнових спорів між